

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА І КУЛЬТУРИ

УДК 78.01+783(477)(063)

О. Іванов

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ «ПРОЕКТУ» Д. С. БОРТНЯНСЬКОГО ТА НАУКОВІ ДИСКУСІЇ ЩОДО ЙОГО АВТОРСТВА

Стаття присвячена маловідомим сторінкам історії вітчизняної музики щодо створення Д. С. Бортнянським «Проекту» про надрукування стародавнього нотного церковного співу. Обґрунтовується безперечне авторство Д. Бортнянського стосовно «Проекту про надрукування давнього руського крюкового співу». Вперше використано ряд архівних матеріалів, які підтверджують наукову гіпотезу автора статті.

Ключові слова: *проект, церковний спів, придворний композитор, хор, крюкова нотація.*

Більше 150 років світове мистецтвознавство у своєму дослідницькому полі не знімає актуальності щодо наукової загадковості відомого історико-теоретичного трактату з назвою *«Проектъ Бортнянскаго об опечатаніи древняго російскаго крюкового пенія. — Значеніе церковного пенія. — Качество древнихъ, крюковыхъ и новыхъ, линейныхъ нотъ. — Значеніе древнейшей системы нотъ для старообрядческихъ и православныхъ церквей»* [1]. Цей документ у вітчизняному науковому обігу частіше за все відомий як «Проект» про надрукування «крюкового співу». Ідея збереження стародавнього мелодичного знаменного фонду була закономірною для Д. С. Бортнянського, оскільки він очолював Петербурзьку імператорську співацьку капелу і відповідав за розвиток традицій православного церковного співу. Перші творчі спроби у цьому напрямку надавали Д. С. Бортнянському можливість узагальнити набутий досвід і розробити подальші кроки. Перше 10-ліття XIX ст. позначається зближенням творчих стосунків

Отже, нижче розглянемо перші два т. зв. «дев'ятиріччя» або періоди по 10 років кожен.

Перший період (1800–1809)

1800 р. • Двір імператорської величності остаточно визначає Придворну співацьку хорову капелу самостійною виконавською організацією, яку очолює статський радник, композитор Д. Бортнянський.

• Під час поховальних церемоній О. В. Суворова Д. Бортнянським виконується концерт «Живий в помощи Вышняго».

• Д. Бортнянський створює т. з. «оперний хор», що позбавив Придворну капелу участі в оперних виставах.

1801 р. • Вступ Олександра Першого на царський престол.

• Д. Бортнянський залишається керівником Імператорської хорової капели.

1802 р. • Засновано петербурзьке Філармонічне товариство, в концертах якого брав участь Придворний хор під орудою Д. С. Бортнянського, зокрема, 24 та 31 березня 1802 р. Виконувалась ораторія Й. Гайдна «Сотворение мира».

1803 р. • Червень. Творча співпраця Д. Бортнянського з Г. Р. Державіним.

• Виконання Придворним хором ораторії Й. Гайдна «Четыре времени года».

1804 р. • За згодою Д. С. Бортнянського був виданий твір Г. С. Сковороди «Херувимська пісня» авторського (т. зв. сковородинського) наспіву.

• 1 вересня Д. С. Бортнянського обрано почесним членом Петербурзької академії художеств.

• Написана Д. С. Бортнянським двоголосна «Літургія св. Іоанна Златоуста» визначена автором як «придворний простий спів».

1805 р. • Жовтень. Д. С. Бортнянський на слова Г. Р. Державіна пише кантату «Страны российские, ободрьтесь».

• 23 березня. Виконання Придворним хором у Філармонічному залі «Реквієма» В. Моцарта.

1806 р. • З цього року Д. С. Бортнянський — дійсний статський радник (статським радником був з 1797 р.).

• 1 вересня 1806 на урочистому засіданні Академії художеств було виконано гімн Д. С. Бортнянського «Озари святая радость» на слова О. Востокова.

• 28 лютого. Виконання Придворним хором ораторії Й. Гайдна «Четыре времени года».

- 23 грудня. Виконання «*Te deum*» Д. Сарті.
- 1807 р. • 27 березня. Виконання кантати В. Моцарта «*Dauidae Penitente*» Придворним хором.
- Створення Д. С. Бортнянським (?) кантати на слова Г. Р. Державіна «На победу французов русскими».
- 1808 р. • У Філармонічному товаристві продовжував активно працювати Д. Бортнянський. З цього ж року в списках був композитор Й. Гайдн.
- Виконання Придворним хором творів Й. Гайдна, В. Моцарта.
- 1809 р. • Д. Бортнянський — керівник хору придворних півчих.
- Другий період (1810–1819)
- 1810 р. • 30 березня. Виконання Придворним хором «Меси» Керубіні.
- 22 грудня. У Філармонічний залі відбувається виконання ораторії Й. Гайдна «Сотворение мира» Придворною співацькою капелюю під керівництвом Д. Бортнянського.
- 1811 р. • Д. С. Бортнянський брав участь в засіданнях літературного товариства «Беседы любителей российской словесности», на відкритті якого була виконана його кантата «Сретение Орфеєм солнца».
- Грудень. Створення Д. Бортнянським Херувимської пісні № 7.
- Виконання Придворним хором творів Й. Гайдна та І. Хімеля.
- 1812 р. • 8 квітня. У філармонічному концерті виконання ораторії Ф. Тейпера Придворним хором під керівництвом Д. Бортнянського.
- Виконання Імператорською капелюю в концертах Філармонічного товариства творів І. Хімеля.
- 1813 р. • Створення Д. Бортнянським на слова Г. Р. Державіна кантати «На приезд из чужих краев великой княгини Марии Павловны».
- Виконання Придворним хором ораторії Л. Бетховена «Христос на Елеонской горе»; «Отче наш» І. Хімеля.
- 1814 р. • Виконання Придворним хором творів Й. Гайдна, Л. Бетховена.
- Газета «Русский инвалид» писала, що капела укомплектована найкращими удосконаленими голосами.
- Публікація гімна Д. Бортнянського на слова Ю. Нелединського-Мелецького «Коль славен наш Господь» (≈ сер. десятиліття).
- Виконання кантати Д. Бортнянського на слова Г. Р. Державіна «На возвращение императора Александра I».
- 1814/1815 рр. • У друкарні Дальмаса виходить з друку двоголосний хоровий твір Д. Бортнянського з назвою «Простое пение Боже-

ственной литургии Златоустого, издревле по единому преданию употребляемое при Высшем дворе».

- 8 березня, 22 грудня. Виконання Придворним хором ораторії Гайдна «Сотворение мира».

1815 р. • Вступ Д. Бортнянського до Петербурзької філармонічної організації.

- Д. Бортнянський обраний почесним членом Філармонічного товариства.

- Всі церкви одержали для користування видання Капели. Головним цензором духовних музичних творів призначено Д. Бортнянського.

1816 р. • Князь О. Голіцин оголосив Д. Бортнянському «височайше повеління» набирати для Придворної капели півчих з України.

- Виданий «височайший указ» про заборону співати по «писаних нотах», а друкувати лише з дозволу Д. Бортнянського.

- Виконання Придворним хором ораторії Й. Гайдна «Сотворение мира».

1817 р. • До цього року і далі до кінця свого життя (за свідченням князя Волконського графу О. Аракчєєву від 22.04.1817) Д. Бортнянський не мав якихось особливих відзнак.

- Виконання Придворним хором творів Л. Бетховена, В. Моцарта, Г. Міллера.

- 1818 р. Виконання Придворним хором «Тебе Бога хвалим» Ф. Арайї (7 березня), ораторії «Архангел Мисаїл» Г. Міллера (28 березня).

- 1819 р. Виконання творів Д. Перголезі (5 березня), В. Моцарта та Л. Бетховена (20 березня), Й. Гайдна (21 листопада).

Додаючи до цих двох періодів й неповний третій (1820–1825 + 1826–1829), можна припустити, що саме такого роду «дев'ятиріччя» мав на увазі В. В. Стасов, оскільки вони були характерними для творчої особистості композитора. Для вирішення нашого питання стосовно визначення часу написання «Проекту» більш слушним є перший період, оскільки на той час Д. С. Бортнянський вже сформувався як теоретик-дослідник у справі упорядкування мелодичної спадщини церковного співу, занотованого крюками. Підтвердженням цього є конкретні показники його творчої біографії.

З 1800 р. Д. С. Бортнянський стає визнаним майстром в жанрі хорового концерту, а один з них — «Живий в помощи Вышняго» — був кращим на честь великого полководця генералісімуса О. В. Су-

ворова. З цього часу зростає авторитет композитора і він все частіше, особливо з 1802 р., як керівник Придворного хору, бере участь у концертах Петербурзького філармонічного товариства. Його творчі зв'язки з кращими музикантами Росії і Заходу розширюються, в т. ч. з композитором Й. Гайдном (1808 р.). Аналогічні зв'язки мають місце з діячами Петербурзької академії художеств, де Д. С. Бортнянський виступає із своїми кантатними творами на тексти поетів Г. Р. Державіна, О. Х. Востокова. В мистецьких колах зростає авторитет митця в галузі хорового жанру. Він стає шанованим у столичних громадських зібраннях, будучи керівником капели, 1806 року отримує чин *дійсного статського радника*. В 1810 р. подальша служба відбувалась на рівні *Директора вокальної музики* імператорського двору. Отже його перший творчий період від початку ХІХ ст. (1800–1809) можна назвати етапом «управителя Бортнянського» (1800–1809). Другий + третій (неповний) періоди — етапи подальшого його визнання (1810–1818, 1819–1825).

Отже «перше дев'ятиріччя» ХІХ ст. діяльності Д. Бортнянського, можна вважати зрілим етапом створення й написання «Проекту». В практичній роботі з хором він мав справу з об'ємним фондом знаменного матеріалу, який потрібно було не лише знати, але й аналізувати, вивчати та обробляти. Тому композитор постійно брав у роботу давні співи, творчо їх «переспівував». Так виникали нові власні аранжування та оригінальні твори. Одним з таких була «Панахида», яка виконувалась під час похорону Катерини Другої [3, с. 78].

Як керівнику Придворного хору, Д. С. Бортнянському в ті часи було доручено навчати прихильників простого співу для звичайних церков. Виконуючи це завдання, він мусив і сам навчатися, перебираючи при цьому велику кількість нотного матеріалу, в т. ч. написаних крюковою нотацією. За матеріалами історика П. М. Воротнікова видно, що Д. С. Бортнянський мав наміри «вирівняти» церковний спів за ліпшими традиціями минулих часів [3, с. 85]. Кращим підтвердженням такого прагнення стала його «Літургія Іоанна Златоуста» 1804 р. у двоголосному викладі, в основу якої був покладений створений ним «*придворний простий спів*». Того ж року Священний Синод видав цей твір квадратними і круглими нотами.

Видання Літургії 1804 р. виявилось неабиякою подією в творчості Д. С. Бортнянського. Це був важливий крок у збереженні традицій вітчизняного церковного співу та розвитку ідеї «Проекту» щодо успадкування мелодій давніх розспівів, записаних крюками-знаменами,

приведення інтонаційного матеріалу до єдиного порядку. Робота тривала до кінця життя композитора, але і надалі продовжувалась його учнями в капелі, зокрема, талановитим співаком і композитором Степаном Грибовичем, який за імператорським указом, що оголосив граф А. А. Безбородько, був переведений з числа малих півчих у великі з 7 квітня 1796 р. [7, арк. 167]. Д. С. Бортнянський дуже цінував свого учня (родом з м. Березні на Чернігівщині) і доручив йому розробити повне річне коло богослужбових піснеспівів. Складне завдання виконувалось під пильним наглядом учителя і тривало до 1825 р.

Судячи з нотного тексту завершеної праці, вона вмістила в собі узагальнений досвід Д. С. Бортнянського щодо мелодичного матеріалу давніх піснеспівів, запозичених з різних тогочасних джерел, в т. ч. з відомих йому крюкових рукописів. В остаточному варіанті праця мала таку назву: «Круг простого церковного пения, издавна употребляемого при высочайшем дворе». Мелодії «Круга» були доступні будь-якому хору і навіть тим колективам, які мали незначні виконавські можливості. Як свідчать матеріали капели тих років, півчі під час виконання твору менше втомлювались і співали краще. Ця обставина добре розумілась Д. С. Бортнянським, якому вдавалося зберігати й розвивати кращі співацькі традиції минулого. Саме такий підхід до справи допомагав йому розвивати ідеї «Проекту». Щодо «Круга простого церковного пения», то його у 1830 р. переписав типограф Коренев і нині він зберігається в нотному відділі Публічної бібліотеки Росії (Санкт-Петербург).

Ідея «Проекту» закріплювалась Д. С. Бортнянським власною практичною роботою в галузі церковного співу, а безпосереднє звернення до літургійних піснеспівів пов'язувалось ним з виконанням прямих обов'язків як церковного композитора. До початку ХІХ ст. при його активній діяльності авторитет Придворного хору помітно зріс. Під наглядом композитора знаходились всі видання капели, і публікувати твори дозволялось лише після їх схвалення директором капели. Очевидно, задум Д. С. Бортнянського про вичерпну наявність всіх друкованих піснеспівів був кінцевою метою митця. Саме про це і йдеться в «Проекті», у заголовку якого вказано кінцевий намір автора «об отпечатании древнего российского крюкового пения».

Задум «Проекту» був націлений на здійснення друкування давніх піснеспівів. Тому, щоб приступити хоча б до обміркування проблеми, Д. С. Бортнянському слід було мати загальне уявлення про їх мелодичний фонд. Він про це добре знав й особливо відчував, коли

щорічно капела оновлювалась співаками. Новоприбулі півчі (переважно з України) «привозили» з собою наспіви із своїх місцевостей та знайомили з ними хористів. Відбувався, так би мовити, мотивно-інтонаційний обмін між співаками і досвідом Д. С. Бортнянського, який повинен був добре орієнтуватися у такому фонді мелодій, відчувати їх давню православну традицію. Задум «Проекту» не виключав складності завдання. Ситуація вимагала від автора розібратися в музичному стилі крюкових мелодій, і ця обставина сприяла відповідним творчим пошукам. Композитор обережно підходить до відбору давніх розспівів та їх обробок. Звідси стає зрозумілим, що подібних прикладів в авторському доробку налічується небагато. Це окремі співи знаменного, київського, грецького та болгарського розспівів. Такі композиції Д. С. Бортнянського дістали назву *«перекладень»*, тобто здійснювалася їх *«гармонізація»*. На збереженні розспівів та їх творчій обробці наполягав Д. Бортнянський у «Проекті», а практичним втіленням цих намірів стало створення «Панахиди», «Літургії Іоанна Златоуста», гармонізацій розспівів, що підтверджували ідею «Проекту». Напрацьований досвід цілком відповідав поставленим завданням. Ось такі події характеризували творчий доробок Д. С. Бортнянського на межі «першого і другого дев'ятиліття» ХІХ ст., а саме 1809–1810 рр.

«Проект» визрівав, таким чином, з 1796 р. (коли Д. Бортнянського призначили керівником капели) до кінця 1809 р. Як видно, це не була особиста кабінетна робота. Вона відображала практичний досвід митця і була відомою багатьом капелянам 90-х років ХІХ ст. Його ідеї висловлювались у повсякденному спілкуванні і не виглядали секретом ні для кого. Тому не дивно, що в науковій літературі є чимало висловлювань щодо причетності до «Проекту» його учнів, котрі могли записувати думки свого вчителя, займатися редагуванням тексту, мати відношення до зовнішнього оформлення рукопису. Демократична відкритість роботи Д. С. Бортнянського в цьому напрямку породила появу своїх «списків», які у середовищі півчих набули визначення «мандрівної науки». Ця діяльність не залишала осторонь нікого, — як відданих Д. Бортнянському учнів-послідовників (Качановського, О. Рожнова), що були виховані на новототному стилі, так і представників православної церкви з середовища старообрядців-єдиновірців (підтриманих свого часу імператором Павлом Першим в їх Петербурзькій церкві Св. Миколая). Слід надати належне праці священика єдиновірчої церкви Іоанна Верховського, котрий у своїй

рукописній праці 1850 р. про крюковий спів (подана ним на розгляд Св. Синоду), тобто через 25 років по смерті композитора, перший з фахівців XIX століття дав високу оцінку роботі Д. С. Бортнянського та визначив історико-культурну цінність «Проекту» для майбутніх поколінь [2, арк. 5, 13, 22, 24].

Узагальнюючи наші спостереження щодо створення Д. С. Бортнянським «Проекту», слід констатувати реальність його існування як історично і документально підтвердженого факту. З моменту публікації документу у 1878 р. він відразу ж привернув до себе увагу дослідників, що визнали в ньому історичну цінність і матеріал наукового значення. Скорочена назва роботи у двослівному сполученні «Проект Бортнянського» стала звичною у науковому світі, а сама проблема й нині у XXI столітті не втратила практичної цінності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. [Бортнянский Д. С.] Проект об отпечатании древнего российского крюкового пения, рассматриваемый в двух главнейших отношениях в отношении к состоянию всех старообрядческих церквей и в отношении к состоянию всех великороссийских церквей / [Д. С. Бортнянский] // Протокол годового собрания членов общества любителей древней письменности. Приложение. 25 апреля 1878. — Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1878. — 22 с.
2. Верховський Іоанн. Пение крюковое, или древняя крюковая система церковного пения. 23.02.1853 // Государственная библиотека России (Москва). — Ф. 380. — Оп. 1. — Карт. 20. — № 1.
3. Иванов В. Ф. Дмитро Бортнянський / В. Ф. Иванов. — К. : Муз. Україна, 1980. — 143 с.
4. Ковалев К. К. Д. С. Бортнянский / К. К. Ковалев. — М. : Молодая гвардия, 1989.
5. Стасов В. Сочинение, приписываемое Бортнянскому / В. Стасов // Русская музыкальная газета. — 1900. — № 40, 47; 1901. — № 47.
6. Финагин А. В. Проект Бортнянского. К вопросу о его авторства / А. В. Финагин // Музыка и музыкальный быт старой России. — Л., 1927. — Т. I.
7. Центральный государственный архив древних актов (Москва). — Ф. 14. — Оп. 1. — № 96.

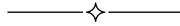
Иванов О. История возникновения «Проекта» Д. С. Бортнянского и научные дискуссии по поводу его авторства. Стаття посвящена малоизвестным страницам в вопросе создания Д. С. Бортнянским «Проекта» о напечатании старинного нотного церковного пения. Обосновывается авторство Д. С. Бортнянского в отношении «Проекта о напечатании древнего русского крюкового

пения». Вперше використовується ряд архивних матеріалів, підтверджуючих наукову гіпотезу автора статті.

Ключеві слова: проєкт, церковне пєнє, придворний композитор, хор, крюкова нотація.

Ivanov O. History of the «Project» of D. Bortnyansky and scientific discussions over its authorship. Article is devoted to the little-known pages in establishing by D. S. Bortnyansky «Project» about the printing of the old church music. Justified authorship of D. S. Bortnyansky against the «Project for the printing of the ancient Russian hook singing.» First to use a number of archival materials, confirming the scientific hypothesis of the author.

Keywords: project, church singing, court composer, chorus, hook notation.

УДК 784.0712(477)

В. Туліс

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНСЬКОГО СПІВУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ В. Ф. ІВАНОВА

У статті висвітлено зміст створеної В. Ф. Івановим наукової концепції культурно-освітніх практик українського співу. Показано, як сформульовані В. Ф. Івановим наукові концепції духовного буття музичного звуку та культурно-освітніх практик українського співу знаходять свій подальший розвиток і збагачують скарбницю вітчизняного мистецтвознавства.

Ключові слова: духовні скарби, сольний спів, вокальна педагогіка.

Актуальність обраної проблеми полягає в необхідності осмислення унікального за своєю багатогранністю і глибиною наукового добору доктора мистецтвознавства, професора В. Ф. Іванова — одного з найвідоміших дослідників культурно-освітніх практик давньоруського церковного співу й традицій музичного краєзнавства. Ставимо за мету визначення глибинного змісту наукової та педагогічної творчості В. Ф. Іванова. Нашим завданням є виявлення впливу духовної спадщини цього вченого на сучасний вокально-педагогічний процес та з'ясування значення отриманих ним результатів загалом для музикознавства.

Продуктивний період наукової творчості В. Ф. Іванова охоплює останню чверть ХХ — перше десятиліття ХХІ ст., коли вчений отри-